

Universita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

Historické vědy

Klasická archeologie

Université de Strasbourg

UFR des Sciences historiques

UMR 7044 (Archéologie et Histoire

ancienne : Méditerranée, Europe)

Art, histoire et civilisations de l'Europe

Archéologie

Disertační práce

Thèse

pour obtenir le grade de docteur de l'Université de Strasbourg

Jan Kysela

Počátky českých oppid: Role Středomoří a urbanisační procesy v evropské době železné

Les origines des oppida en Bohême:
Le rôle de la Méditerranée et les processus d'urbanisation dans l'âge du
Fer Européen.

The origin of the oppida in Bohemia:
The role of the Mediterranean and the urbanisation processes in the European Iron Age

Teze disertační práce

Vedoucí práce:

Sous la direction de:

doc. PhDr . Vladimír Salač, CSc.

Prof. Dr. Anne-Marie Adam

2013

1. ÚVOD - PROBLEMATIKA, CÍLE

1.1 Cíle práce

Sama otázka, kolem níž je tato práce vystavena, působí možná sama o sobě na první pohled poměrně banálně: Jejím cílem je prověřit ze střeoevropského hlediska platnost hypotézy o středomořské, přesněji severoitalské inspiraci vzniku českých a potažmo zaalpských oppid. Podle této hypotézy, vzešla rozhodující inspirace pro vznik střeoevropských oppid od popádkového keltského kmene Bójů, kteří po porážce od Římanů opustili po r. 190 severní Itálii a vydali se do své původní domoviny v jižní části dnešních Čech. Ve skutečnosti však pro mě tato hypotéza představuje spíše výchozí bod, otevírající široké pole dalších úvah. Neptám se tedy zdaleka „byla oppida v Čechách založena migrujícími Bóji?“. Za mnohem zajímavější a smysluplnější považuji položit otázky širší a vztahující se k předpokladům této úvahy spíše než k ní samé: „jaký vztah lze sledovat mezi Čechami mladší doby železné a středomořským světem?“, naopak „jaké místní předpoklady pro vznik oppid můžeme pozorovat v Čechách?“, „nakolik je vznik oppid jevem náhlým a nakolik naopak zapadá do širších kulturních procesů?“, „nakolik jsou Čechy z hlediska vztahu ke Středomoří či z hlediska vývoje sídlištní situace výjimečné a nakolik naopak logicky zapadají do střeoevropského kontextu?“, „do jaké míry je vhodné a možné zacházet v těchto úvahách se zprávami antických historiků či s jejich moderními exegezemi?“

Tyto otázky i sama struktura této práce působí jistě nesourodým dojmem. Přesto považuji takto mnohostranný přístup k věci za nezbytný předpoklad k zasazení hlavní otázky práce do co možná nejkoherentnějšího kontextu. Zároveň a především se tímto mnohvrstevnatým přístupem od původní otázky do značné míry „osvobozuji“ a překračuji velmi těsné hranice, které práci klade. Namísto ověřování cizí hypotézy si tak ve skutečnosti za cíl kladu, představit na konkrétním příkladu v celé své komplexitě dva do značné míry provázané jevy – jedním je problematika kontaktů mezi střeoevropským a středomořským světem v mladší době železné, druhým otázkou kulturní proměny coby výsledku těchto kontaktů. Práce tak při vši své zdánlivé heterogenitě směřuje k zodpovězení jedné otázky: „jaký můžeme shledávat podíl Jihu na kulturní proměně pozdní doby laténské, konkrétně na vzniku oppid v Čechách či ve Střední Evropě?“

1.2 Problematika: dějiny bádání

Z přehledu dějin českého bádání o mladší době laténské vyplývá, že navzdory pozornosti, již české bádání oppidům tradičně věnovalo, zůstával problém jejich vzniku po

dlouhou dobu na okraji zájmu. Představován byl buď z hlediska historického jako reakce na vnější ohrožení nebo z hlediska „funkcionalistického“ jako výsledek hospodářského rozvoje mladoláténského světa, přičemž většina badatelů chápala tyto dva principy jako komplementární spíše než vzájemně se vylučující. Vlastně až v devadesátých letech byly však tyto úvahy formulovány do koherentních argumentací.

Teze V. SALAČE (např. 2005; 2011a; 2012) a N. VENCLOVÉ (1991; 1995a; 1995b; 2001; 2009) do jisté míry si blízké, systematisují a sladí se současným stavem poznání model vzniku oppid v důsledku společenského a hospodářského rozvoje mladší doby laténské. Činí tak i na úkor zpochybnění některých starších konceptů například hospodářské a správní centrality oppid (SALAČ 2005, 295-296; 2006). Podobně slábne představa oppid coby pevností a s ní v Čechách ubývá i zastánců myšlenky (běžné zejména v první polovině 20.stol.) vzniku oppid v reakci na akutní hrozbu.

Názor, že vznik oppid byl v první řadě výsledkem impulsu ze středomořské oblasti, byla, v české archeologii formulován velmi pozdě (JANSOVÁ 1970). Nebylo však možno sledovat „život“ této myšlenky mimo publikace. Ve své čisté formě tuto myšlenku zastávala jen menšina badatelů (např. KRUTA 1978, 174; 1980b, 199nn; 1988, 288; 2000; DRDA – RYBOVÁ 1995; 1997, 109-113; 1998, 127nn; BOUZEK 2007, 136, 143-145; 2011a, 146; 2011b, 69; 2011c). Pozornost si však zaslouží i myšlenka, že jižní vlivy působily na vznik oppid nepřímo, například tím, že přispěly ke zmiňované společenské a hospodářské transformaci předoppidální doby (např. VENCLOVÁ ed 2008b; srov ale již BÖHM 1941).

2. RÁMEC PRÁCE

2.1 Archeologický rámec

2.1.1 pracovní území

Pracovní oblastí této práce jsou v první řadě Čechy, chápané jako oblast povodí Labe, Vltavy a jejich přítoků a vymezené pásem pohraničních pohoří. Čechy coby vlastní pracovní oblast jsou pojímány „ve středoevropském kontextu“, a studované jevy jsou tak srovnávány se stavem věcí ve dvou sousedních regionech, označovaných jako Bavorsko* a Morava*, zahrnující však v případě prvním i podunajskou oblast Horního Rakouska, část Salzburska a jižního Durynska; v případě druhém pak vedle samotné Moravy (na jih od Moravské brány) i naddunajskou část Dolního Rakouska a slovenské Záhorie.

V kapitole **2.1.2. Čechy a střední Evropa v mladší době laténské** je tato oblast stručně charakterisována z hlediska archeologického.

2.1.3 sídlištní kategorie mladší doby laténské ve střední Evropě

V charakteristice jednotlivých typů sídlišť je poukázáno na nešablonnost a variabilitu zkomaných kategorií. Všech shrnujících výrazů je užíváno v co nejvolnějším smyslu u vědomí jejich konstruovanosti a nutnosti pokrýt co největší množství pokud možno podobných sídlišť.

Pod pojmem oppidum je chápáno opevněné mladolatské sídliště o ploše nad 10 ha, naopak plocha „drobného výšinného/hrazeného sídliště“ nedosahuje 10 ha, lokalita je opevněna hradbou či polohou. Nakonec „otevřená aglomerace“ zde znamená nížinné otevřené sídliště vykazující koncentraci osídlení a nezemědělských aktivit.. Pod výrazem „aglomerace“ bez dalších adjektiv budu chápat na jedné straně oppida s doloženou intenzivní vnitřní zástavbou, na straně druhé otevřené aglomerace. Výrazu „město“ se v případě Zaalpi úmyslně vyhýbám

2.2 Historický rámec - Bójové

Dějinný vývoj střední Evropy v posledních staletích před Kristem v podstatě znám není. Fragmentární zprávy (vesměs nesoučasných) středomořských pisatelů, vážící se k zaalpské oblasti, vytváří obraz málo přehledný, jehož historická interpretace je možná pouze při kombinaci všech (svou povahou silně disparátních) pramenů. Protagonisty několika málo popsanych dějů jsou navíc téměř ze zásady „národy“ či „kmeny“. Již v tak základním poznatku, jako rozsah a lokalisace těchto „národů“ přitom nebyli badatelé vzdor (či vinou) staletého úsilí s to dosáhnout jednotného názoru. Vzhledem k významu, který který v teoriích jižní inspiraci vzniku oppid sehrává kmen Bójů, zaměřím se zde právě na problematiku bójskou.

2.2.1 Prameny

Písemné prameny k přítomnosti Bójů ve střední Evropě jsou málo sourodé. Oblast, do které je na jejich základě možno kmen klást, se rozkládá od jihozápadního Německa, přes Čechy a Moravu až do středodunajské oblasti, kde je jejich přítomnost podpořena nejspolehlivějšími doklady literárními i epigrafickými. Pokud se týká zaznamenaných událostí, dle Strabona (který však stojí osamocen a proti jeho tezi byly vzneseny vážné výhrady) se Bójové ve středodunajské oblasti objevili v důsledku migrace ze severní Itálie na počátku druhého století (že by odtud do Itálie byli i vpadli, prameny neříkají, naopak, bójský vpád dle Livia směřuje do Itálie ze západu, z Galie). Roku 113 či krátce před ním odrážejí Bójové kdesi ve střední Evropě Kimberský vpád, před rokem 58 překračují hranici s Noriky a obléhají Noreiu, aby se následně připojili k Helvetiům při jejich tažení na západ. Na východě v sousedství Taurisků a ve spojení s nimi ovládají území až k řece Tisze, jsou však

poražení a zdecimování ve válce s Burebistovými Dáky, kterou kladou shodně Chr. GÖBL (1994) na základě pramenů numismatických a G. DOBESCH (1994/2001; 1995/2001) na základě pramenů historických mezi léta 46 a 35 př. Kr. Za časů Tacitových zůstává z bójské přítomnosti v naddunajské části střední Evropy již pouze jméno. Zatímco Plinius ale již i Strabon zmiňují v římském Podunají Bóje již jen jako obyvatelstvo možná původní ale za jejich časů již nesmírně prořídnuvší a do značné míry pozbývající svojí identity.

2.2.2 četby a jejich meze

Tyto bohaté, přesto ale heterogenní zprávy vyvolaly nesčetné pokusy o exegesi, systematisaci, vysvětlení zdánlivých protimluvů, zúžení široké oblasti a rozpoznání „skutečných“ sídel, ba dokonce „kolébky“ Bójů, o extrakci historické reality (či spíše příběhu) z těch několika vágních zmínek. Jednotlivé pokusy o zúžení lokalisace sídel Bójů ve střední Evropě však nakonec ve svém souhrnu pokrývají vlastně celou oblast, kam tato sídla umožňují klást písemné prameny. Tyto lokalisace jsou dílem pracných a pečlivých analýz písemných pramenů, v nichž však dle mého názoru hraje vedle pramenné základny samé značnou roli i badatelovo intelektuální dědictví, a osobní posice a dispozice obecně.

Jiný možný přístup k problematice naopak spočívá v uznání „práva pramenů na mnohoznačnost“. Podle tohoto názoru prameny znají Bóje na tolika místech střední Evropy ne proto, že se jejich autoři mýlili, či proto, že Bójové mezi zapsáním jednotlivých versí migrovali z místa na místo, ale proto, že autoři skutečně tam všude Bóje znali nebo se domnívali, že znali. Prameny se tak navzájem nevylučují, naopak je třeba je pojímat co nejdříve. Tento přístup předkládá poprvé STÖCKLI (1979a, 198) a berou jej za svůj v posledních letech např. J. WALDHAUSER (2001, 13), J. COLLIS (2003/2010, 117), St. FICHTL (2006), či S. RIECKHOFF (2009). Přistoupíme-li na tuto četbu, nelze na Bóje pohlížet coby na kmen, mnohem spíše se toto etnonymum bude vztahovat k jednotkám vyššího rázu jako Caesarovch Keltů, Belgů a Aquitanců. Není navíc zdaleka jisté, že entita označovaná v pramenech jako „Bójové“, náleží společenství, které se tímto termínem označovalo i samo, případně, že si tato „selbstbezeichnung“ a „fremdbezeichnung“ odpovídají i co do geografického rozsahu. Fakta k otázce středoevropských Bójů jsou tato:

- Oblast, v níž je ve střední Evropě doložena přítomnost Bójů, zahrnuje i Čechy. Na základě žádného pramene však nelze říci, že se jednalo pouze o ně, tím méně jen o jejich část. Zapojit do úvah i chronologický aspekt či děje (příchod/odchod Bójů do/z Čech do či z Itálie případně do Podunají atd.) prameny neumožňují : jedná se pouze o moderní interpretace.

-Naprostá většina písemných pramenů je pozdějších než bójská přítomnost ve střední Evropě. Samy tak situaci musí rekonstruovat a není jisto, že tak činí správně.

-Žádný pramen není starší než 1. stol.př.Kr., nejstarší popisovaná událost spadá do r. 113. Úvahy o formování Bójů v Čechách v 5.stol. př. Kr. jsou jen čistou fantazií.

-Prameny nedovolují uvažovat o migraci z Čech do Itálie na počátku 4.stol.

- Prameny nepodporují ani myšlenku „návratu“ Bójů z Itálie do Čech; vylučují vlastně myšlenku „návratu“ zcela. Při bližším pohledu je nakonec nutno vyloučit jakoukoliv masovou migraci z Itálie do střední Evropy jen jako Strabónovu konstrukci (DOBESCH 1993)

2.2.3 O smysl bójských dějin

Pokusil jsem se nakonec demonstrovat, že písemné prameny vztahující se k Bójům byly od počátku předmětem aktivní instrumentalisace a že jejich četby lze v kontextu období jejich vzniku zpětně interpretovat. Netvrdím tím, že je nutno každou specificky subjektivní interpretaci analyzovat a pochopit její motivace. Například v případě myšlenky bójské migrace coby impulsu k výstavbě oppid podobný rozbor provést nehodlám: nemám od věci dostatečný odstup časový ani osobní. Postačí uvědomit si její konstruovanost.

2.3 Chronologický rámec

Vypracování chronologického rámce práce znamená: 1) předložit relativní a absolutní chronologie, jež bude v práci užívána; 2) chronologicky ukotvit „okamžik“ vzniku oppid a vymežit tak dobu preoppidální a oppidální. Navíc tvoří nebývale vysoké stáří a „chronologická koincidence“ (domnělé založení oppida na Závisti „kolem roku 175 př. Kr.“) jednu z významných opor přenosové teorie. Ověření platnosti této teorie se proto nemůže obejít bez studia chronologického rozměru celé problematiky.

Relativně chronologických stupňů užívám ve smyslu reineckovsko-krämerovském a absolutně je koreluji takto: LT C2 = cca 200/190-130/110; možný přechodný horizont LT C2/LT D1 = cca150-130; LT D1a = 130/110 - cca 70; LT D1b = cca 70 - cca 50; LT D2 od cca 50 př. Kr., její spodní hranice není pro tuto práci relevantní.

Výrazem „oppidální období“ chápu v Čechách (ale i v Bavorsku* a na Moravě*) dobu LT C2-LTD1. Oppida v Čechách podle provedené studie vznikají v průběhu stupně LT C2, pracovně budu počítat s polovinou druhého století. Nejmladším horizontem doloženým na českých oppidech je stupeň LT D1b, přesvědčivé doklady stupně LT D2 již (na rozdíl od Bratislavy a středního Podunají) chybí. Lze tak uvažovat o tom, že česká oppida nepřekračují (o mnoho) polovinu prvního století. Z hlediska historické chronologie středomořské je možno o trvání oppid s jistotou uvažovat až do doby galské války či obecněji do doby

caesarovské. Nedočkala se již naopak pravděpodobně období triumvirského a spolehlivě ani raně augustovského.

Konkrétněji na základě předložených úvah vznáším pochyby nad dosud předkládanou vysokou chronologií Závisti (dle mého názoru je ji nutno snížit o nejméně jedno čtvrtstoletí), naopak nepokládám za nepravděpodobnou možnost řídkého avšak vytrvalého předoppidálního (tj. nikoliv nutně protooppidálního) osídlení lokality již ve střední a počínající mladší době laténské.

3. KONTAKTY ČECH A STŘEDOMOŘÍ, JEJICH POVAHA A JEJICH INDIKÁTORY

Předmětem této kapitoly jsou samotné vztahy mezi Středomořím a Čechami či střední Evropou v posledních staletích př.Kr. Chceme-li se tázat po roli Jihu v kulturní proměně mladolátenského Zaalpi, je přirozeně nezbytné pochopit, jaké typy kontaktů v jakých obdobích a s jakou intenzitou mezi oběma oblastmi probíhaly. Povaha kontaktů mezi střední Evropou a Středomořím (kap. 3) byla zkoumána rozbořením kompletního korpusu středomořských importů ve střední Evropě (kap. 3.1) a místních tzv. imitací (kap. 3.2).

Bylo konstatováno, že naprostá většina indikátorů kontaktů mezi oběma oblastmi náleží době oppidální a že je možno je chápat jako doklady činností v širokém slova smyslu obchodních. Nejmasivněji je středomořský import doložen (v Čechách téměř pouze) na oppidech, ani na nich však nejsou importy rozloženy rovnoměrně. V každé oblasti se soustředí na jedné, maximálně dvou lokalitách, zatímco ostatní oppida za nimi výrazně zaostávají. Tak v Čechách tvoří hned 73% celkového korpusu nálezy stradonické, 20 % třísovské, až s velkým odstupem pak následuje Závist s pouhými 4% nálezů, ostatní oppida přispívají k celkovému obrazu pouhým 1%. Vyváženější je situace jak v Bavorsku*, tak na Moravě*, kde importy dosahují pravidelnějšího rozložení z hlediska geografického i co do kategorií sídlišť. Čechy tak sice předstihují okolní území z hlediska absolutního počtu předmětů, ty jsou však koncentrovány na pouhých dvou lokalitách a tyto výjimečně vysoké počty jsou dány specifickými dějinami jejich výzkumu. Jinak se Čechy ve srovnání se sousedním Bavorskem a Moravou jeví jako oblast, v níž středomořské předměty dosahovaly nejmenšího rozšíření geografického i sociálního. (otevřené agomerace a sídliště).

Na příkladu několika (málo) nálezových kategorií se navíc podařilo ve středomořském importu rozlišit distribuční okruh západní a východní, z nichž první zasahuje přes Galii do Bavorska, druhý přes východní Alpy do středodunajské oblasti. V Čechách se oba okruhy stýkají a mísí.

Za současného stavu poznání se tedy zdá, že Čechy v době oppidální hrají z hlediska rozšíření středomořských importů poměrně logickou roli „sousedů Bavorska*“ . Ani v jedné ze tří studovaných oblastí nebyly shledány spolehlivé doklady přítomnosti osob středomořského původu ani hlubší akulturace místních obyvatel ve středomořském smyslu.

V době, která vzniku oppid ve střední Evropě předchází, jsou do jisté míry pravidelné kontakty mezi Středomořím a Zaalpím doloženy prameny písemnými, které podporují i archeologické nálezy, ač méně hojné než v době následující. V první řadě se jedná o mince, v menší míře pak o další kategorie předmětů. Jejich rozšíření naznačuje situaci v hrubých rysech totožnou s dobou pozdější: zasaženo je jimi zejména Podunají a Morava ze strany jedné, Bavorsko ze strany druhé, zatímco Čech se příliv mincí 3. stol. dotkne jen zcela okrajově, další importy se jim pak bezmála zcela vyhnou. Plně jsou však Čechy ve 3. stol. zasaženy (ovšem stejně jako zbytek střední Evropy) středomořským vlivem z hlediska technologických a hospodářských inovací.

4. OPPIDA, JIH A URBANISAČNÍ PROCESY

Cílem poslední kapitoly bylo pokusit se pochopit proces, který vedl ke vzniku oppid a hodnotit případný podíl jižních vlivů jednak v tomto procesu jednak na oppidech jako takových, tedy srovnání vlastních sídlišť středomořských a zaalpských a procesů, které na obou stranách Alp ke vzniku sídlištních aglomerací vedly, a fungování obojích sídlišť.

Možnosti metodického přístupu k problematice jsou předmětem kapitoly 4.1 „Možnosti srovnání“.

Shody existující mezi formální stránkou některých středomořských sídlišť a oppid (kap. 4.2.1) se dají vesměs vysvětlit funkčně, tj. nalezením totožného řešení totožného problému. Tato řešení se pak zhusta neomezují jen na helénistickou Itálii a pozdně laténské Zaalpí, ale jsou obecně rozšířena a lze předpokládat jejich nezávislé vyvinutí. Možnost symbolické inspirace středomořskými městy je sice bezpochyby významná, avšak obtížně prokazatelná a přesvědčivé dílčí doklady se omezují a poměrně pozdní období. V neposlední řadě, mnohé rysy společné středomořským městům a oppidům jsou přítomny již v předoppidálních otevřených aglomeracích třetího století.

Z hlediska centrality a vzájemného vztahu oppid, otevřených aglomerací, případně zemědělského osídlení (kap. 4.2.2) zůstává v Zaalpí dosud mnoho nepoznáno (často je poznána sídlištní struktura, méně často pochopen sídlištní systém) a lze předpokládat vývoj podle řady odlišných scénářů. Z modelů zacházení s teritoriem známých ze středomořského

světa však schémata pozorovaná v Zaalpí odpovídají do značné míry decentralisovanému osídlení *kata komas* charakteristickému pro „periferní“ oblasti jako Samnium (RAININI 2000). Podobné schéma fungovalo podle svědectví písemných pramenů i v keltském Popádi, to však není nutně důvodem hledat zde jeho vzor: vývoj v Popádi a Zaalpí je totiž z tohoto hlediska možno považovat za paralelní.

Tento paralelní vývoj laténského světa a jeho provázanost s jevy středomořskými vysvítá zejména z hlediska vývoje společenského (kap. 4.2.3). Písemné i archeologické prameny dokládají v keltském světě třetího století hlubokou společenskou transformaci (srov. zejm MARION 2007), která vede ve svém důsledku (přínejmenším v oblastech dokumentovaných pozdějšími písemnými prameny) ke vzniku teritoriálních politických celků. Archeologicky se projevuje růstem archeologicky sledovatelných komunit (= vyšší společenskou integrací?); systematickým zasidlováním některých oblastí; industrialisací a „demokratisací“ výroby související s proměnou ve volbě materiálů z importovaných na lokální; koncentrací obyvatelstva a výrobních aktivit do konkrétních oblastí či lokalit (výrobních zón či oteřených výrobně-distribučních aglomerací) cíleným na získávání surovin, podporu specialisované výroby a směny. Tento proces je úzce provázán s šířením inovací středomořského původu jistého (zavedení mince, sklářství) či možného (rotační mlýnky; nová slévačská technologie?; hrnčířský kruh?;...). Tyto jevy či jejich jednotlivé symptomy je však možno ve třetím století sledovat více či méně zřetelně vlastně v celé zaalpské Evropě a jedná se proto o vnitřní proces zaalpské společnosti, v němž hrají středomořské vlivy roli nepopíratelnou avšak jen jednu z mnoha. Za prvotní impuls tohoto procesu byla navržena (podobně jako opět v Samniu: TAGLIAMONTE 1996) potřeba vyšší míry společenské integrace v souvislosti s endemickými válkami (je pak vedlejší zda byly tyto vedeny lokálně či ve vzdáleném Středomoří).

Tento proces společenské transformace je v pokročilém 3. stol. již plně rozvinut v celm Zaalpí. Jeho projevem jsou náběhy či rozvoj urbanisace. Ve století druhém (ve střední Evropě kolem jeho poloviny, dále na západě na jeho sklonku) nabírá tento urbanisační proces radikálně odlišný směr se vznikem oppid, který je však do něj přesto možno organicky integrovat. Přesun části obyvatelstva a činností do opevněných, často zemědělsky méně výhodných areálů než dosavadní otevřená sídlště mohl mít důvody ryze praktické (odlehčení zemědělskému osídlení a vytvoření jeho hospodářského komplementu: WENDLING 2012; vybudování opěrného a útočištného bodu; zabezpečení a zároveň lepší kontrola nad nezemědělskými činnostmi; lepší kontrola blízkých nerostných zdrojů; vytvoření „stanice“ na obchodní stezce...). Zásadní a všem oppidům společnou roli však

hraje opevnění lokality, které představuje nový stupeň projevu politické moci příslušné komunity. To, že nejranější oppida (LT C2) vznikají v oblastech (jižní polovina Čech, Durynsko) dokonce přímo na lokalitách (Závist, Steinsburg, České Lhotice, Hrazany), pro něž jsou v pozdní době halštatské a rané době laténské charakteristická právě výšinná (opevněná) sídliště, v některých případech přímo centra tehdejší moci, považuji z tohoto hlediska za velmi vážnou skutečnost svědčící navíc pro plně lokální kořeny tohoto jevu.

- BÖHM 1941
Böhm, J.: *Kronika objeveného věku*. Praha.
- BOUZEK 2007
Bouzek, J.: *Keltové našich zemí v evropském kontextu*. Praha – Kroměříž.
- BOUZEK 2011a
Bouzek J.: *Prehistory of Europe as seen from its centre. Czech lands from Paleolithic to the end of the La Tène period in European context*, *Studia Hercynia* XV/1. Praha.
- BOUZEK 2011b,
Bouzek J.: *Greek, Etruscan and Phoenician imports and impacts in La Tène Bohemia and Moravia*. *Eirene* 47, 63-87.
- BOUZEK 2011c
Bouzek, J.: *Několik poznámek k oppidům a k importům na nich / Comments to the origin of oppida and imports found there*. *Archeologické rozhledy* 63, 523-524.
- DRDA – RYBOVÁ 1995a
Drda, P., Rybová, A.: *Les Celtes de Bohême*. Paris.
- DRDA – RYBOVÁ 1997
Drda, P., Rybová, A.: *Keltská oppida v centru Boiohaema*.
- *Památky archeologické* 88, 65-123.
- DRDA – RYBOVÁ 1998
Drda, P., Rybová, A.: *Keltové a Čechy*. Praha.
- JANSOVÁ 1970
Jansová, L.: *Les habitats des oppida celtiques en Bohême*.
In: MANSUELLI – ZANGHERI eds.: *Studi sulla città antica*. Atti del convegno di studi sull'acittà etrusca e italica preromana (Bologna, Marzabotto, Ferrara, Comacchio, 1966). Bologna, 329-337.
- KRUTA 1978
Kruta V.: *Celtes de Cispadane et Transalpines au IVe et IIIe siècles avant notre ère : données archéologiques*. *Studi Etruschi* XLVII, 149-174.
- KRUTA 1980b
Kruta V.: *La Gaule intérieure*.
In: G. Duby ed., *Histoire de la France urbaine*. Tome I, Paris, 195-229.
- KRUTA 1988
Kruta V.: *L'archeologia celtica in Italia*.
In: G. Pugliese Carratelli ed.: *Italia omnium terrarum alumna*. Antica madre, vol. 11, Milano, 263-311.
- KRUTA 2000
Kruta V.: *Les Celtes, histoire et dictionnaire*. Paris.
- SALAČ 2005
Salač, V.: *Vom Oppidum zum Einzelgehöft und zurück – zur Geschichte und dem heutigen Stand der Latèneforschung in Böhmen und Mitteleuropa*. *Alt-Thüringen* 38, 279-300.
- SALAČ 2006
Salač, V.: *Die keltischen Oppida und ihre Macht*.
In: A. Krenn-Leeb (ed.), *Wirtschaft, Macht und Strategie*. *Archäologie Österreichs Spezial* 1, 233-245.
- SALAČ 2011a
Salač, V.: *Oppida a urbanizační procesy ve střední Evropě*.
Archeologické rozhledy 63, 23-64.
- SALAČ 2012
Salač V.: *Les oppida et les processus d'urbanisation en Europe centrale*.
In: Sievers, S., Schönfelder, M. eds.: *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit / La question de la protourbanisation à l'âge du Fer*. Akten des 34. Internationalen

Kolloquiums der AFEAF, Aschaffenburg 2010. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 16. Bonn, 319-345.

VENCLOVÁ 1995a

Venclová, N.: *Specializovaná výroba: teorie a modely*. Archeologické rozhledy 47, 541-564.

VENCLOVÁ 1995b

Venclová, N.: *Settlement area, production area and industrial zone*.

In: Kuna, M. – Venclová, N. eds.: *Whither archaeology*. Papers in honour of Evžen Neustupný. Praha, 161-169.

VENCLOVÁ 2009

Venclová, N.: *Habitat, économie et environnement en Bohême et Moravie, LT B-C (IVe-IIe s. avant notre ère)*.

In: BERTRAND – DUVAL – GOMEZ DE SOTO – MAGUER eds.: *Habitats et paysages ruraux en Gaule et regards sur d'autres régions du monde celtique : Actes du XXXIe colloque international de l'Association française pour l'étude de l'âge du Fer (tome 2)*. Chauvigny, 281-297.

VENCLOVÁ et al. 2001

Venclová, N. et al.: *Výroba a sídla v době laténské, Projekt Loděnice*. Praha.

VENCLOVÁ ed. 2008b

Venclová, N. ed.: *Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská*. Praha.

MARION 2007

RAININI 2000

TAGLIAMONTE 1996

WENDLING 2012